

RAPPORT

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Østfold

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren har også ansvar for at den statlige kulturminnepolitikken blir gjennomført og har i denne sammenheng et overordnet faglig ansvar for fylkeskommunenes og Sametingets arbeid med kulturminner, kulturmiljøer og landskap.

Tittel:
**Kulturhistoriske landskap av
nasjonal interesse i Østfold**

© Riksantikvaren 2015
www.ra.no

ISBN 978-82-75-74089-0 (Pdf)

Design: Riksantikvaren

Omslagsbilder:

Østfold har en svært rik forhistorie med en stor mengde helleristninger og gravfelt fra bronsealder og jernalder. Her fra et av gravfeltene på Hunn i Borge, Fredrikstad kommune. Foto: Lars Ole Klavestad.

Fylket domineres av tre store vassdrag som har vært viktige for transport og produksjon gjennom lang tid. Her Sarpsfossen omgitt av den industrien som fossen har gitt grunnlag for. Foto: Arne Glomdal, Østfold fylkeskommune.

Midt i løpet nedstrøms Vamma kraftstasjon i Glomma ligger Valdisholm med sin borguin fra 1200-tallet og forteller om forsvarshistorie over lang tid. Holmen ligger i Eidsberg kommune. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren.

Innhold

Forord	4
I. Østfold – landskap og kulturhistorie	5
II. Omtale av de enkelte landskapene	9
Haldenvassdraget	9
Glomma gjennom Indre Østfold	13
Søndre Jeløy	16
Værne kloster-området	19
Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund	22
Oldtidsveien – Skjebergsetta	25
Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker	28
Iddefjordsfjella	31
Østre øyer, Hvaler	34

Forord

Landskap er en helhet av naturgitte og menneskeskapte forhold og samspillet mellom dem. Alle landskap har en historisk dimensjon som viser seg som fysiske kulturminner, strukturer og kulturmiljøer eller gjennom kunnskap, erfaringer og hendelser nedfelt i fortellinger og tradisjonsbasert bruk.

Den europeiske landskapskonvensjonen, som Norge har sluttet seg til, legger vekt på at landskapet er en felles ressurs som må sikres gjennom målrettet planlegging, forvaltning og vern. Til dette trengs det bl.a. oversikt over landskapsverdiene. Konvensjonen oppfordrer derfor til å kartlegge og prioritere landskap. Kulturminneforvaltningen har et særlig ansvar for å holde oversikt over kulturhistorisk verdifulle landskap.

På oppdrag fra Klima- og miljødepartementet startet Riksantikvaren derfor i 2013 et forprosjekt for å etablere et register for kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse. Fylkeskommunene i Østfold og Hordaland og Riksantikvaren har samarbeidet om dette. Riksantikvaren står ansvarlig for resultatet. Forslag til landskap har vært på høring hos kommunene og regionale myndigheter.

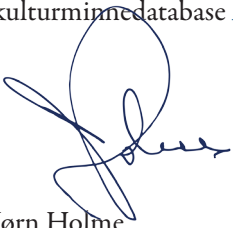
Registeret over kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse skal være et kunnskapsgrunnlag og et forvaltningsverktøy for kommunene og andre myndigheter som påvirker og styrer utviklingen av landskap. Riksantikvaren vil med registeret klargjøre hvilke landskap det knytter seg nasjonale interesser til, hva disse består i og hvordan de bør ivaretas. Hensikten er å være tidlige og tydelige når vi kommuniserer de nasjonale interessene og slik bidra til økt forutsigbarhet i arealplanleggingen og forvaltningen av landskapene.

Det er et mål at kommunene skal forvalte de kulturhistoriske landskapene gjennom bruk av egne virkemidler, der planlegging etter plan- og bygningsloven er viktigst. Landskap er dynamiske og vil alltid være i endring, men vi oppfordrer kommunene til å synliggjøre og ivareta landskapsverdiene i sine arealplaner og å ha bevissthet om verdiene når områder skal utvikles. Et hovedtiltak er at landskapene avsettes som hensynssone c) i kommuneplanens arealdel med retningslinjer og generelle bestemmelser.

Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen vil legge registeret til grunn i sine innspill og sin dialog med kommunene og andre myndigheter i planprosesser.

I denne rapporten presenteres de ni landskapene som er valgt ut i Østfold med kart og en kort beskrivelse, angivelse av landskapskarakter og begrunnelse for nasjonal kulturhistoriske interesse. Omtale av sårbarhet og råd om forvaltning gis til slutt. En kort innledning om landskap og kulturhistorie i Østfold gir en bakgrunn for omtalen av det enkelte landskap.

Rapporten for Østfold er tilgjengelig på Riksantikvarens nettside www.ra.no, og områdene vil bli lagt inn i Riksantikvarens kulturminnedatabase [Askeladden](#).

Jørn Holme
riksantikvar

I. ØSTFOLD – LANDSKAP OG KULTURHISTORIE

Østfold ligger på østsiden av Oslofjorden og er med sine 4182 km² et av landets minste fylker. Det har en lang grense mot Sverige og er delvis omsluttet av nabolandet. Tre overordnede forhold strukturerer landskapet: Kysten med skjærgården, vassdragene Morsa, Glomma og Haldenvassdraget og morenene hvor Raet og Monaryggen utgjør de største. Disse tre forholdene har vært avgjørende for hvordan bosetting og næringsliv har etablert og utviklet seg i Østfold-landskapet.

I tillegg har det vært vesentlig for handel og kulturimpulser at området ligger nær kontinentet, noe som blant annet har kommet til uttrykk i herregårdskulturen. Som nabo til Sverige har Østfold-landskapet også spilt en viktig rolle i forsvarssammenheng.

ELVEDALER SKAPT AV GNEIS OG GRANITT

Med unntak av enkelte øyer i Oslofjorden består Østfold hovedsakelig av grunnfjell i form av gneis og granitt. Granitten finnes langs kysten i et belte fra Enningdalen i sør og opp langs Iddefjorden og fra Svinesund nordvestover til Krokstadfjorden i Råde. Gneisen finnes i de indre strøkene. Den har et foldemønster som skyldes kraftige sammenskyvninger, noe som har skapt nord-sør-gående sprekker i det størknede underlaget. Gjennom årene er sprekkeene blitt utsatt for erosjon. Slik har topografien med dalene og kløftene i Indre Østfold blitt til.

Granitten er yngre enn gneisen, men de to bergartene er dannet av de samme mineralene: Kvarts, feltspat og glimmer. Mens gneisen er foldet og rik på lagvise fargespill, er granitten massiv og har spesielle egenskaper som knytter den til en rekke kulturminner; som helleristninger, festningsverk, steinbrudd og monumenter. I fylket er det kjent nær 500 helleristningsfelt fra bronsealderen, særlig knyttet til leirslettene i Ytre Østfold. Alle åsene og dalene i Ytre Østfold har en tilnærmet nord/nordøst-sør/sørvest-gående retning.

Det er i disse daldragene vi finner fylkets tre store vassdrag: Morsa-, Glomma- og Haldenvassdraget. Dalgangene, og elvene har vært strukturerende for bosetting i fylket. Her lå det til rette for jordbruk, fiske, kommunikasjon, tømmerfløtning og annen næringsvirksomhet. Siden tidlig på 1900-tallet har elvevannet også hatt stor betydning for kraftproduksjon. De mange lange kilene langs Østfold-kysten har gitt gode havnemuligheter.

MORENENE FORMET AV ISENS TILBAKETREKKING

Som en følge av et varmere klima begynte isen fra siste istid å trekke seg tilbake for omkring 15000 år siden. Isens bevegelser bidro til å skape nye landformer. Iskappen skapte et voldsomt press på underlaget, og ettersom isen smeltet begynte landet å stige. Morenene viser godt isens trinnvise tilbaketrekning gjennom fylket.

Rike jordbrukslandskap finnes både på innsiden og utsiden av det store Raet. Her utsikt fra bygdeborgen Ravneberget mot Hunnebunnen og Hunneltene.
Foto: Ida Wendel, Østfold fylkeskommune.

Sammen med bølgene i havet skapte isfronten lange formasjoner av stein, grus og sand. Diagonalt gjennom Østfold løper flere slike morener. Raet, som strekker seg fra Moss, via Rygge, Råde, Tune og Rokke til Veden ved Tistedalen, er det klart største. Monaryggen, i Eidsberg og Trøgstad, er skapt av brevnann ved issmeltingen.

Det store Raet, skapt for om lag 10600 år siden, danner et markant skille i Østfold-landskapet. På utsiden er det leire fra gammel havbunn, mens det på innsiden i stor grad er skog, med noe leirjordsområder. Leirslettene ble til gode beiteområder, og etter at man begynte å bruke plogen, ble de gradvis omdannet til dyrkingsjord. Morenene var godt egnet til bosetting. Her var det tørr bakke og lett dyrkingsjord, og de langstrakte, tørre strukturene ble gode kommunikasjonsårer. Morenene er også viktige drikkevannsreservoarer. Raet har demmet opp store innsjøer som Vansjø, Vestvannet, Tunevannet, Isesjø, Tvetervannet, Rokkevannet, Korsetvannet og Femsjøen. Øst for Glomma ligger et rikt jordbrukslandskap som et nord-sør-gående belte av varierende bredde fra Halden og inn i Akershus. Videre østover mot Haldenvassdraget finner vi et stort tilsvarende nord-sørgående landskap med skrinne marker, småvann, skog og fjell, ofte omtalt som Fjella.

YTRE ØSTFOLD

Parallelt med at isen trakk seg tilbake, dukket de åsene som er høyere enn 160 meter over dagens havnivå opp av havet. Det var på disse øyene de første jegerne slo seg ned for om lag 9600 år siden. Havets høyeste grense etter siste istid er på 192 meter. Det ytre Østfold-landskapet består av dyrkede dalganger og sletter, avgrenset av langstrakte åser og store og små åkerholmer. Det er svært flatt, med få åser høyere enn 100 meter. Vegetasjonen på åsene er skinn etter at isen skurte dem blanke. Stedvis er det skapt større sletter eller landskapsrom, slik som Skjebergsletta, Viksletta i Berg eller Midtbygda i Onsøy. På koller i disse landskapene, sentralt i de gamle bygdene, ble det i middelalderen bygd mange kirker. Til sammen har det vært rundt 60 middelalderkirker i Østfold, hvorav 16 stenkirker er bevart. I de samme landskapene finner vi også herregårdene. Østfold er fylket i landet med flest adelige setegårder, 25 i tallet. Begrepet herregård har sitt opphav på slutten av 1500-tallet og begynnelsen av 1600-tallet med basis i adelige privileger. I jordbruksbygdene ligger også et stort antall gårder som husklynger på mindre høyder i landskapet.

Raet danner på mange måter en nordgrense for det meste av den tidlige industrien i Østfold. Raet sammenfaller med de store fossene: Mossefossen, Sarpsfossen og Tistedalsfossen. Disse ga kraft til både møller og sagbruk, og de har således vært viktige for byutviklingen i de ytre delene av fylket der størstedelen av Østfolds befolkning bor.

Disse to fotografiene fra Fredrikstad viser utløpet av Glomma med forsvars- og industrihistorie og en rekke verdifulle bygningsmiljøer. Her er Vaterland særlig i fokus. Begge foto: Atle Omland, Riksantikvaren.

Sarpsborg, som ble grunnlagt ved Sarpsfossen allerede i 1016, er en av landets eldste byer. I Nedre Glomma-regionen skjøt befolkningsutviklingen og utviklingen av byene særlig fart under industriblomstringen på siste del av 1800-tallet. Treforedling, skipsverft, teglverk og steinhogging sørget for svært mange arbeidsplasser i en hundreårsperiode etter 1860.

INDRE ØSTFOLD

Innenfor Raet er landskapet annerledes. Her finnes store, sammenhengende skogsområder med mengder av små vann og grovere bergformasjoner. Østfolds høyeste fjell er Slavasshøgda i Rømskog med sine beskjedne 336 meter over havet. Sentralt i Indre Østfold ligger det også et stort jordbruksområde omgitt av skogsbygder.

Også dette jordbrukslandskapet er dannet av leire som er sedimentert på havets bunn. I motsetning til i Ytre Østfold er det her tykke lag leire som stedvis er utsatt for kraftig erosjon i form av dype raviner. Da landet steg opp av havet etter isens tilbaketrekning, begynte overflatevannet å grave seg ned i grunnen. Ravinene lot seg ikke dyrke, men ble som regel benyttet som beitemark. I sørenden av Øyeren og vest for Mysen er det store og kuperte ravineområder.

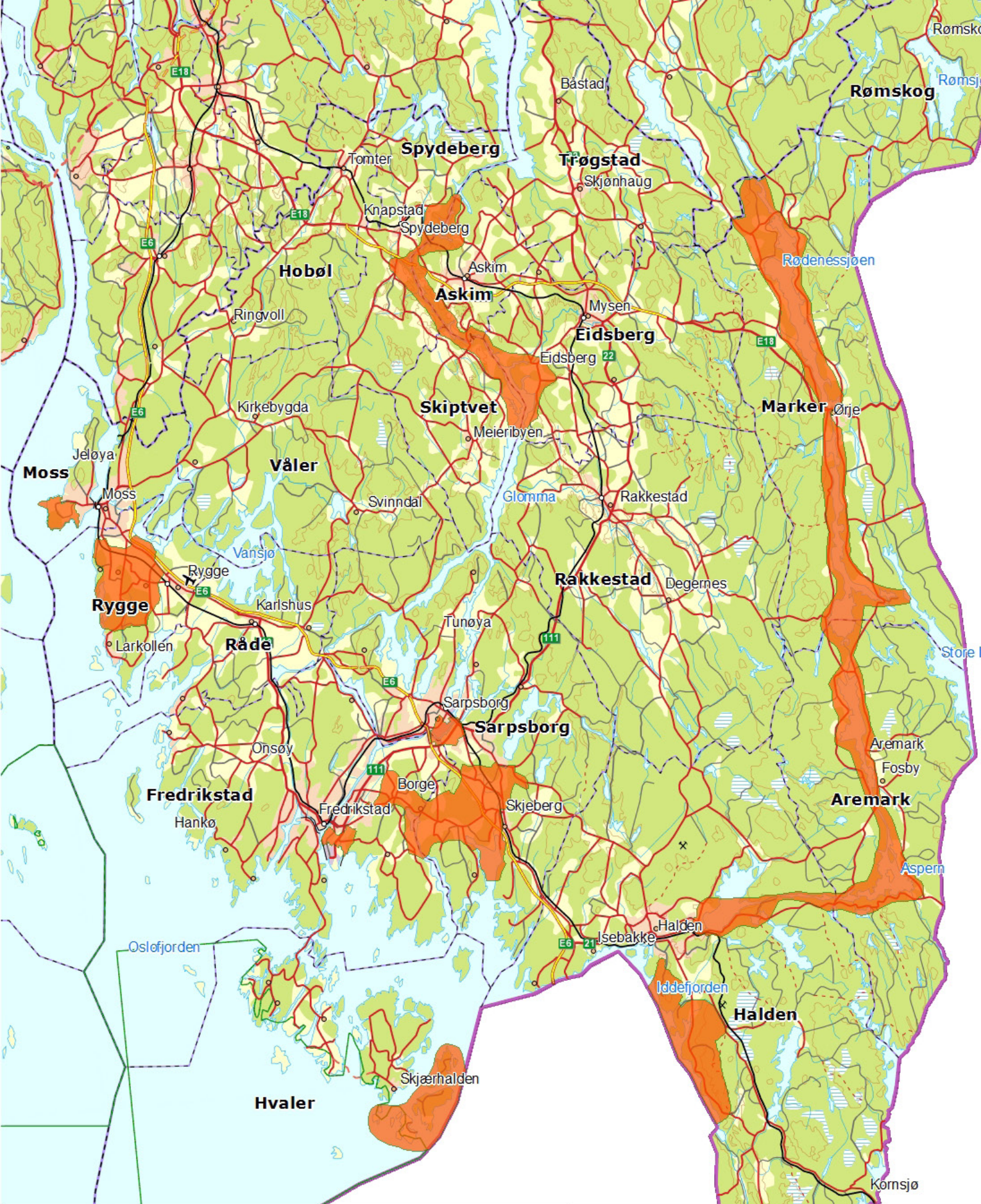
Etableringen av Smaalsenbanens østre linje i 1882 var vesentlig for tettstedsutviklingen i Indre Østfold. Tomter, Spydeberg,

Askim, Mysen og Rakkestad er alle stasjonsbyer som vokste fram rundt jernbanestasjonene. Her vokste det også fram ulik næringsvirksomhet, landbruksbasert industri og handel. Askim fikk en sterkere grad av industrialisering på første del av 1900-tallet, med storstilt kraftverksutbygging i Glomma og etablering av Askim Gummivarefabrik.

NÆRHETEN TIL SVERIGE

I forsvarssammenheng har Østfold hatt stor betydning som nærmeste nabo til Sverige. Forsvarsanleggene i fylket er koplet til topografien. Iddefjorden, Haldenvassdraget og Glomma har utgjort viktige linjer i festningslandskapet. Bohuslän var i mange århundrer norsk, men ved freden i Roskilde i 1658 ble det en del av Sverige, stadfestet i 1660. Sverige var da i ferd med å bli Nordens stormakt, og det ble satt i gang en enorm utbygging av forsvarsanleggene i grensetraktene mot Sverige. Østfold ble fra da av omgitt av festningstriangelet Fredriksten festning i Halden, Fredrikstad festning og Basmo festning i Marker. Fredrikstad festning er landets eneste bevarte festningsby. Også i forkant av unionsoppløsningen i 1905 og under 2. verdenskrig ble det utført storstilt festningsbygging i Østfold

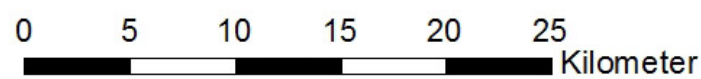

Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse - Østfold

Avgrensning av områdene

II. OMTALE AV DE ENKELTE LANDSKAPENE

HALDENVASSDRAGET

Kanal- og forsvarslandskap

Beliggenhet

Halden, Aremark og Marker kommuner. Størrelse: 175 km². Landskapet ligger i skogsbygdene langs riksgrensen mot Sverige. Vassdraget har en lengde på nær 80 km og består av fem sammenkoblede sjøer. Avgrensningen av landskapet er i stor grad definert av åssidene som omslutter vassdraget, slik at hele landskapsrommet inngår. Området favnes i hovedsak av landskapsregionene 6) Dalsland og 7) Skogtraktene på Østlandet.

Beskrivelse

Landskapet inngår i en sammenhengende struktur med sjøer og elver i grensetraktene mellom Norge og Sverige. Vassdraget ligger hovedsakelig nord-sør i et stort barskogområde med omfattende tømmerressurser og med noe dyrket mark nær de store sjøene.

Funn av boplasser fra yngre steinalder og flere hellekister fra samme periode nær vassdraget viser at området har vært bebodd og brukt i svært lang tid. Under borgerkrigene i middelalderen hadde disse skogsbygdene politisk betydning. Området var viktig for rekruttering og tilbaketog for opprørsflokker som gjorde framstøt mot kongemakten.

Det eldste av Norges to kanalsystemer med sluser er anlagt i Haldenvassdraget, ferdig i 1849. Kanalen ble bygd av Engebret Soot for å fløte tømmer fra Rødenessjøen i nord til sagbrukene ved Halden i sør. Den binder sammen de fem sjøene Rødenessjøen, Øymarksjøen, Aremarksjøen, Asperen og Femsjøen. Fra 1824 til 1956 var det også en teknisk fløtningsforbindelse

Haldenvassdraget er en viktig transportåre og er via flere sluseanlegg farbar opp til Skulerud i nabofylket Akershus. Herfra forbandt den gamle jernbanen «Tertitten» Haldenvassdraget med Glomma ved Sørumsand. Brekke sluser er Nord-Europas høyeste med 27 meter. Foto: Arve Kjørsheim, Riksantikvaren.

mellom Store Le og Haldenkanalen. Det finnes videre rester etter flere fløtningsrenner som forbinder andre mindre vassdrag med kanalen. Tømmertransporten i Haldenkanalen opphørte i 1982. Fra siste del av 1800-tallet ble kanalen brukt som ferdselsåre, senere også viktig i turistsammenheng. Dampbåten «Turisten» ble sjøsatt i 1887 og går fremdeles i turisttrafikk. Tidligere hadde denne trafikken i Haldenvassdraget også sammenheng med jernbanestrekningen «Tertitten» som førte fra Skulerud nord i Rødenessjøen til Sørumsand i Akershus. Vassdraget har også hatt en viktig funksjon som forsvarslinje fram til 1905.

Haldenvassdraget må sees som en sammenhengende struktur, både med hensyn til landform (forkastning) og kulturhistorie særlig knyttet til dampbåttrafikk og fløtning, forsvar, industri, energiproduksjon, jord- og skogbruk, kirker og arkeologiske kulturminner. Særlige landskapsmessige tyngdepunkt og nøkkelelementer finner vi omtalt i de etterfølgende avsnitt.

Rødenessjøen-Kroksund finner vi lengst nord i vassdraget med Rødenes middelalderkirke og kirkegård, Vittenbergåsen batteri og del av Ørjeavsnittets befestninger 1900-05. Fra Viken klebersteinsbrudd med drift 1897-1928 ble det tatt ut stein til Nidarosdomen. Kleberstein fra Indre Østfold og Haldenvassdraget ble brukt til detaljering av kirker i middelalderen, men også ved restaurering og gjenoppføring i nyere tid. Her finner vi også ferjestedet for den gamle trekkferja som krysset Kroksund. Basmo festning, som ble oppført på 1680-tallet, ligger nordvest for dette området, men har sikt til Rødenessjøen.

På Ørje finner vi sluseanlegg og industriområde med tilhørende boliger, med Haldenvassdragets Kanalmuseum i den gamle sliperibygningen. Kraftstasjonen er fra etter krigen. Her finnes også Norges største operative dampbåtflåte. 25 dampbåter har trafikkert kanalen, seks av dem er fortsatt i drift. Ørjekollen og Lihammeren fort er grensefestninger anlagt 1902.

Et overføringsanlegg for tømmer finnes på Otteid. Det er anlagt av Engebret Soot og fraktet tømmer fra Sverige via Vestre Otteid til hovedvassdraget ved Østre Otteid. Her står fortsatt rester av en av landets få kjerrater.

På Strømsfoss ligger et lite tettsted med blant annet mølle, kraftverk og sluser. Stedets historiske kvaliteter er godt bevart. En av landets få hellekister ligger på tunet til Søndre Fange, like sør for Strømsfoss.

Brekke er Nord-Europas høyeste sluseanlegg (27 meter). Her ligger også en nyklassistisk kraftstasjon fra 1924 samt slusemesterboliger både fra nåværende og tidligere anlegg. Et stykke ovenfor Brekke sluser finnes også de neddemte Krappeto sluser med tilhørende slusemesterbolig.

I Tistedalen ved ra-landskapetets sørlige avslutning ble tømmeret overført fra vassdraget til bearbeiding i treforedlingsindustrien. Her finnes industriområder med teglsteinsbygninger fra sent 1800-tall, knyttet til treforedling og bomullsspinneri. Her finnes også Store Bjørnstad gård, Veden skanse med Berg bygdemuseum, Veden gård og jordbrukslandskap mot Asak kirke, som er et middelalderkirkested.

Foruten de overnevnte miljøene finnes det også en rekke andre viktige kulturminner langs vassdraget, som Arestad prestegård fra 1700-tallet med restaurert hageanlegg, Arebekken bygdetun og bekkekværn, Klund og Øymark middelalderkirkesteder, fløtningsanlegg, hellekister fra yngre steinalder, bygdeborger, gravrøyser, gravfelt og klebersteinsbrudd. Disse kulturminnene viser at det har vært knyttet en rekke ulike virksomheter til området gjennom flere tusen år.

Landskapskarakter

Hovedstrukturen i landskapet er vassdrag som er utnyttet og utbygd over svært lang tid. Den lange raden av store sjøer har skapt grunnlag for fangst, ferdsel, fløtning, kraftproduksjon og forsvar.

Vannenes størrelse, de omkringliggende skogsbygdene samt at området er lite utbygd i moderne tid er vesentlig for landskapskarakteren. Det gjør også at landskapet skiller seg fra de mer utbygde landskapene ellers i fylket.

Nasjonal interesse

Haldenkanalen er ett av to større kanalsystemer i Norge, opprinnelig basert på de store skogressursene langs vassdraget. På tre steder finnes det sluser som fremdeles er i bruk. Haldenvassdraget har et aktivt dampbåtmiljø med flere restaurerte båter fra 1800-tallet. Båtene går i turistruter og kanalen er således et levende kulturmiljø. At vassdraget danner en barriere mot Sverige har vært en viktig del av landets forsvar i flere perioder.

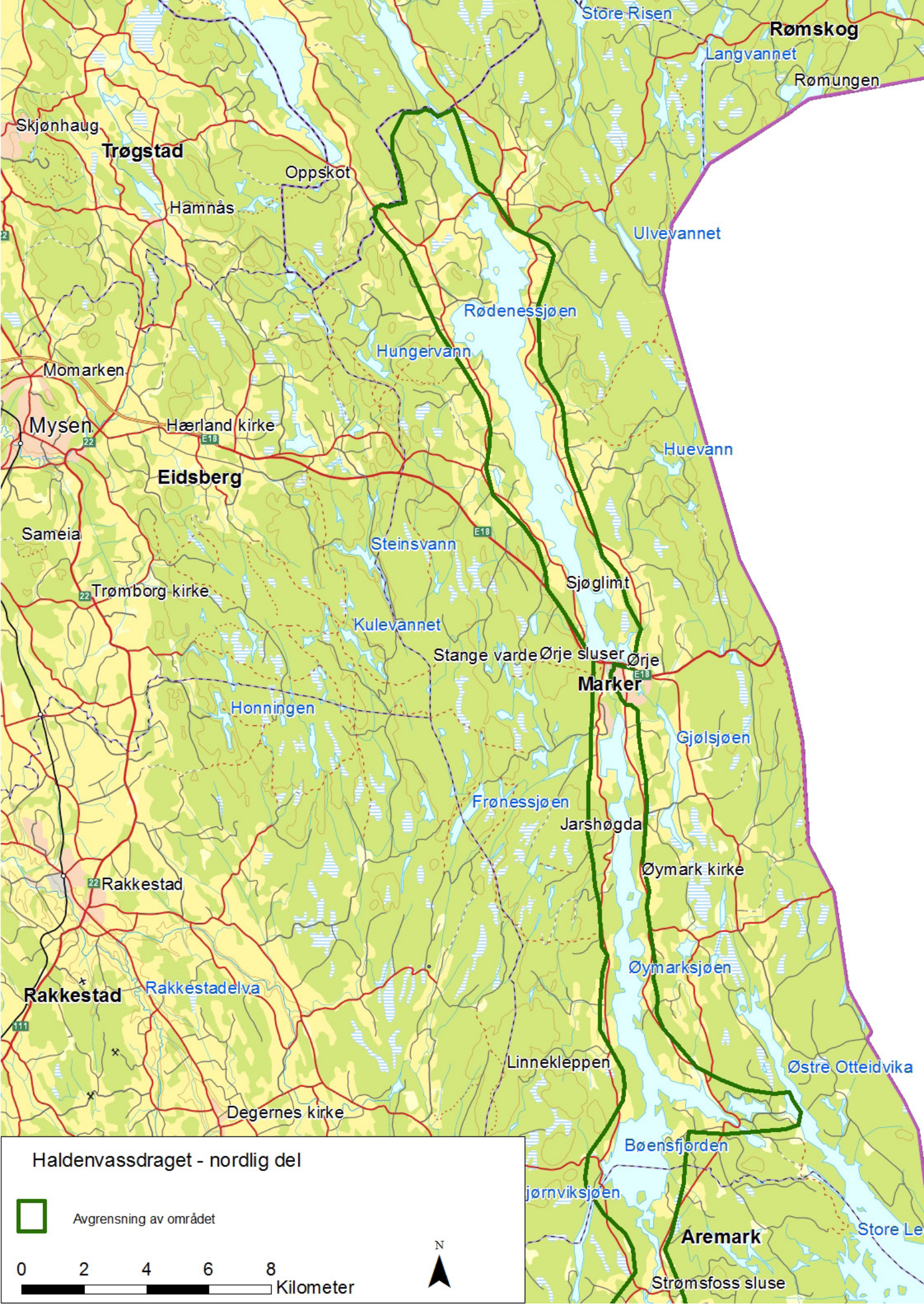
Sårbarhet og forvaltning

Områdene rundt slusene er spesielt sårbare for endringer. Det er viktig at det ved utviklingen av disse områdene legges vekt på kvalitet og stedstilpasning. Landskapsopplevelsen for de som ferdes på og langs kanalen må ivaretas. Landskapets egenart bør sterkt vektlegges ved vurdering av eventuelle vindkraftanlegg i områdets synsrand. Nye boligområder/hytteområder i vassdragets nærhet bør plasseres på en skånsom måte i landskapet.

En del anlegg i tre, for eksempel tømmerkjerrater og tømmerrenner, trenger vedlikehold og eventuelt funksjonstilpasninger om de skal bevares. Erosjon som følge av vassdragsregulering kan føre til ødeleggelser på neddemte og strandnære steinalderboplasser.

Fløtningen i Haldenvassdraget har lang historie. Her ser vi et tømmerselep med råstoff på vei til industrien i Tistedalen i 1925. Kilesjøen i Aremark kommune. Foto: Anders Beer Wilse, Norsk Folkemuseum.

Haldenvassdraget - nordlig del

Avgrensning av området

0 2 4 6 8
Kilometer

Haldenvassdraget - sørlig del

Avgrensning av området

0 2 4 6 8
Kilometer

GLOMMA GJENNOM INDRE ØSTFOLD

Kraft- og forsvarslandskap

Beliggenhet

Eidsberg, Askim, Skiptvet og Spydeberg kommuner. Areal: 45 km². Landskapet strekker seg over en strekning på 23 km av Glomma i Indre Østfold. Avgrensningen av området er definert slik at landskapet også omfatter vassdragets nære omgivelser med tilhørende kulturminner. Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet.

Beskrivelse

Denne delen av Glomma utgjør en særlig trang elvestrekning med tre dominerende kraftstasjoner fra første del av 1900-tallet. Til landskapet knytter det seg også viktige kulturminner fra middelalderen, som Valdisholm borgruin, Eidsberg kirke og flere middelalderkirkesteder samt en rekke andre kulturminner som overfartssteder, tømmerlenser og forsvarsverk fra tiden før unionsoppløsningen i 1905.

I Askim finner vi tre store kraftverk. Kraftutbyggingen på strekningen Mørkfoss-Solbergfoss var et felles prosjekt mellom Oslo kommune og staten og omfattet utnyttelse av fem fossefall på strekningen. Solbergfoss kraftstasjon med tilhørende administrasjonsbygning og arbeider- og funksjonærboliger har store arkitektoniske kvaliteter. Kraftstasjonen ble satt i drift i 1924. Kykkelsrud kraftstasjon ble bygd 1898-1903, og er nå erstattet av ny kraftstasjon fra 1964. Både gammelt og nytt kraftverk har store arkitektoniske kvaliteter. Tilliggende bygningsmiljøer inngår også i det historiske landskapet. Vamma kraftstasjon ble bygd i 1907-1915, med senere utvidelser.

Omgivelsene omkring de tre kraftverkene utgjør helhetlige miljøer, som foruten selve anleggene inneholder funksjonær- og arbeiderboliger, jernbanetraséer og andre industrispor.

De tre kraftstasjonene står på NVEs liste over nasjonalt bevaringsverdige anlegg i nasjonalt perspektiv. Solbergfoss og Vamma står på NVEs liste over bevaringsverdige dammer. Til alle tre kraftstasjonene ble det anlagt verksjernbaner for frakt både av personell og materiell. Traséene for verksjernbanene er fortsatt delvis intakte og blir tatt i bruk til ulike formål. Tømmerrennene forbi kraftstasjonene er sammen med Nes lense viktige spor fra Glomma som vårt største fløtningsvassdrag. Dette var sentralt for muligheten for avsetning av tømmer langs hele vassdraget med sideelver og en forutsetning for den sterke industrietableringen i Nedre Glomma-regionen, med bl.a. etablering av Borregaard ved Sarpsfossen.

I den sørlige delen av dette landskapet finner vi på østsida av Glomma et rikt jordbrukslandskap med stor tidsdybde og en rekke viktige kulturminner, mange fra middelalder. Lekum gård, Eidsberg kirke og Valdisholm kan representere dette. Lekum var en viktig gård i middelalderen og ligger ved Grønsund som er et gammelt fergested over Glomma. På holmen Valdisholm finnes en ruin av en mindre ringmursborg oppført på 1200-tallet. Borgen ble reist som et ledd i et større forsvarssystem som vokste fram under borgerkrigene. Borgens beliggenhet gjorde det mulig å kontrollere deler av den viktigste innlandsleden i Sør-Norge og veiforbindelsene til grenseområdene mot Värmland. Sagaen forteller at Håkon Håkonsson «lot husa» Valdisholm.

Vamma kraftstasjon er den nederste av de tre stasjonene i den særegne delen av Glomma fra Øyeren til Eidsberg. Deretter går det dramatiske fosselandskapet over i et mer innsjølignende landskap nedenfor Valdisholm, som sees i øverste høyre hjørne. Foto: Østfold fylkeskommune.

De tre middelalderkirkestedene Hovin, Spydeberg og Heli på vestsiden av Glomma ligger i randsonen av landskapet. Ved Hovin er det en Mariakilde. Fra Hovin går den gamle kongeveien ned til fergeleiet Onstadsund. Her trakk Karl den 12. seg tilbake over Glomma under felttoget i 1716. Flere festningsanlegg fra tidlig 1900-tall finnes i dette området. De inngår i den såkalte Glomma-linjen. Fossum brugalleri, Skorås, Gråkollen, samt Staås og Kjellås batterier ligger her. Ved Langnes skanse, lengst nord i området, sto et større slag i 1814.

Spydeberg prestegård fra 1777 og tilhørende hageanlegg er fredet. Nes lense og flere gravfelt fra jernalderen inngår også i dette landskapet. På østsiden av Glomma, fra Tangen sør for Eidsberg kirke nordover til sørenden av Øyeren, gikk den gamle ferdselsveien som ivaretok ferdsel og transport forbi fossefallene.

Landskapskarakter

Landskapet representerer et særegent parti av Glomma med flere fossefall utnyttet til kraft. Kraftverk med tilhørende dammer og bygningsmiljøer finnes fra ulike perioder. I dette området går elva i et markant gjel hvor vannet fosser gjennom med stor kraft. Dette har gjort elva til en naturlig forsvarslinje.

Nasjonal interesse

Landskapet viser hvordan Norges lengste elv har vært en viktig forsvarslinje, samt at den er og har vært vesentlig for produksjon av kraft både til Østfold og hovedstaden. Kraftstasjonenes arkitektur symboliserer hvor viktige anlegg dette er. Landskapsrom og landskapsformer i og nær vassdraget har hatt en religiøs og strategisk betydning siden middelalderen, jf. plasseringen til middelalderborgen Valdisholm og flere middelalderkirkesteder.

Sårbarhet og forvaltning

Områdene omkring kraftverkene er sårbare for inngrep og endring, og eventuell ny bebyggelse krever god tilpasning. Ved en utbygging av kraftverkene er det viktig at gode arkitektoniske løsninger vektlegges. Elveskråningene er sårbare for større landskapsinngrep. Åkerholmer og randsoner omkring forsvarsanlegg og i nærhet av viktige kulturminner som f.eks. Eidsberg kirke og Spydeberg prestegård er sårbare for spredt boligbygging.

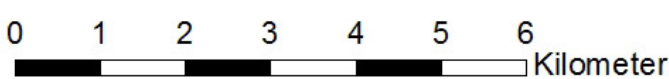
Kraftstasjonene representerer nøkkelementer og verdifull arkitektur i et karakteristisk elvelandskap. Dammen i Vammafossen var ferdig i 1917 og har største høyde med 38 meter. Foto: Atle Omland, Riksantikvaren.

Glomma gjennom Indre Østfold

Avgrensning av området

SØNDRE JELØY

Lystgårdslandskap

Beliggenhet

Moss kommune. Areal: 4,9 km². Landskapet omfatter søndre del av Jeløya, inkludert Gullholmen. Landskapet avgrenses av tettbebyggelsen i nord og øst. På de øvrige sidene følger det kystlinjen mot Oslofjorden. Avgrensingen er den samme som for Søndre Jeløy landskapsvernområde pluss Gullholmen. Området ligger i landskapsregion 2) Oslofjorden.

Beskrivelse

Lystgårdene preger dagens landskap på Søndre Jeløy og gir det sitt særpreg. I middelalderen var flere av gårdene på Jeløya i kongens eller kirkens eie eller under andre storgårder i distriktet. På 1700- og 1800-tallet kjøpte rike kjøpmenn og byfamilier opp gårder i området og forandret dem – fra beskjedne gårder og husmannsplasser til mønsterbruk etter danske og engelske forbilder. De skapte et lystgårdslandskap med storslåtte bygninger, stramme alléer og praktfulle hageanlegg. Lystgården er et kulturhistorisk fenomen som paradoksalt nok henger sammen med byutvikling.

Det springer ut fra velholdne byborgeres ønsker om å nyte landlivets gleder i kontrast til bylivets mer formelle og ufrie levemåte, og har røtter helt tilbake til den klassiske antikken. Gårdene skulle først og fremst være landsteder, og de storslåtte bygningsmassene på Søndre Jeløy vitner om denne tidens idealer.

Lystgårder finnes på Alby, Augustenborg (Kase), Charlottenborg, Grønli, Kubberød, Reier, Rød og Tronvik. Av særlig kulturhistorisk verdi er parkanleggene på Alby, Grønli og Reier. Til gårdene er det knyttet et rikt kulturlandskap. Her finnes en rekke historiske alléer, enkelte kan dateres tilbake til 1700-tallet. De mange kilometrene av steingjerder bidrar sterkt til særpreget. De historiske parkanleggene inneholder mange verdifulle elementer, som bl.a. store gamle trær, alléer og annen vegetasjon, gamle bygninger og dammer.

På Tronvik, vest i området, ligger Jeløy Radio fra 1930 samt en tidligere torpedostasjon fra 1916. Anlegget var underlagt marinebasen i Horten. I fjorden vest for Tronvik ligger Gullholmen. Et bemannet fyr kom i drift her i 1894. I 1984 ble fyret avfolket og erstattet av en fyrlykt

Landskapskarakter

Søndre Jeløy er et mangfoldig og bynært jordbrukslandskap med mange store lystgårdsanlegg. Det preges av sine herskapelige gårdsanlegg, parker, steingjerder, alléer og lunder med tydelig historisk karakter. Beliggenheten på en stor øy i Oslofjorden bidrar til landskapskarakteren. Utsikten mot fjorden er vesentlig for lystgårdene.

Lystgårdslandskapet på Jeløya representerer en særegen landskapstype som omga en rekke av våre større byer på 1700- og 1800-tallet. De gamle alléene forteller fortsatt om den historiske dybden i landskapet. Foto: Lars Ole Klavestad.

Nasjonal interesse

Landskapet er et av Norges mest helhetlige og best bevarte lystgårdslandskap. Det framstår i dag som en harmonisk enhet av rasjonelt jordbruk, verdifulle gårdstun, frodige skogkanter, stemningsfulle alléer og parker. Søndre Jeløy representerer et helhetlig miljø som en ellers må til Sør-Sverige og Danmark for å finne maken til.

Sårbarhet og forvaltning

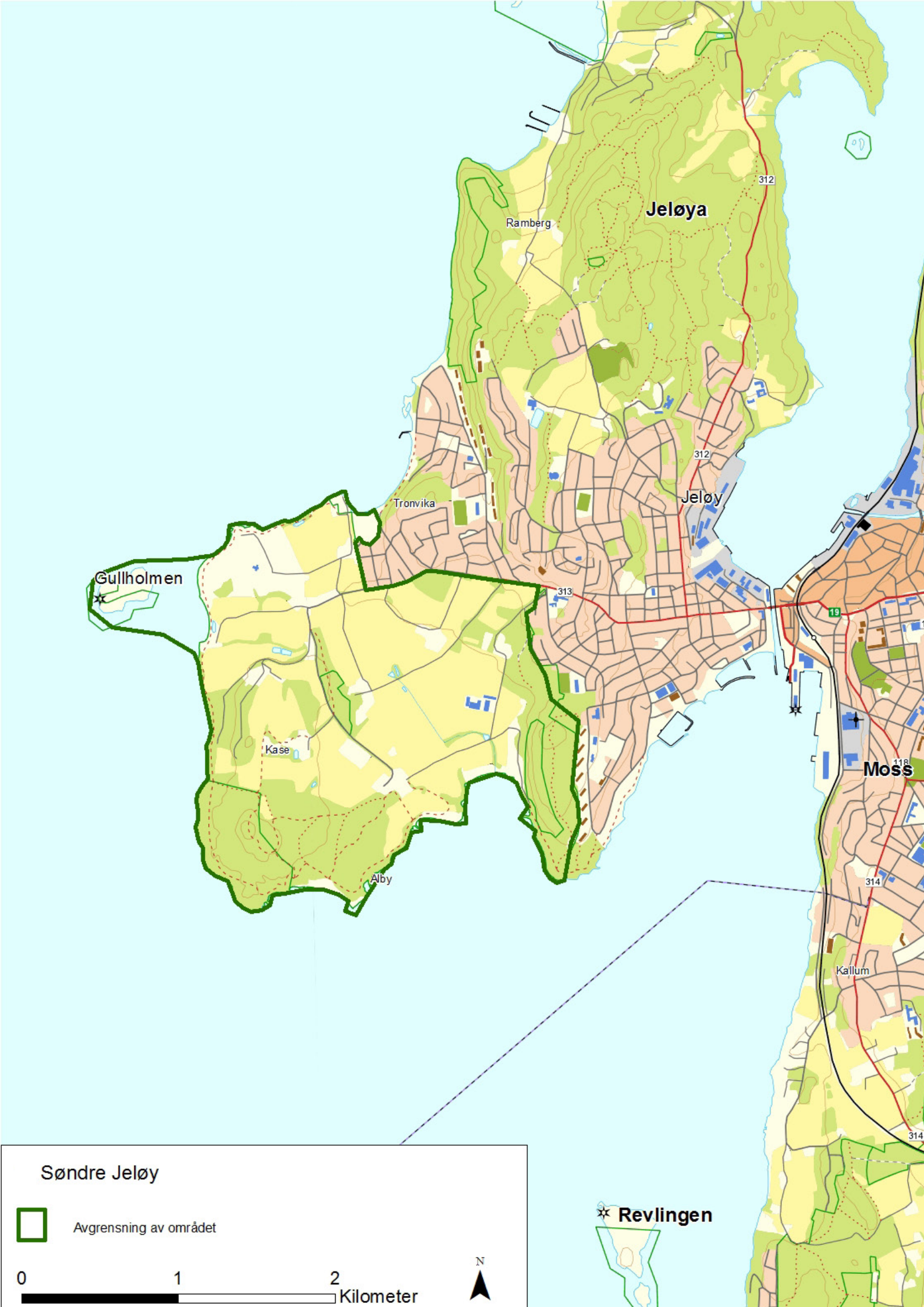
Forutsetningen for å bevare mosaikken i landskapet er at eksisterende drift av jordbruksområdene opprettholdes, og at særtrekk ivaretas.

Lystgårdene på søndre Jeløy ligger nær bygrensen mot Moss, og kulturlandskapet her kan lett bli utsatt for utbyggingspress som et attraktivt boligområde. Etter opprettelsen av Søndre Jeløy landskapsvernomsråde i 1983 har imidlertid området fått et sterkt vern mot byvekst.

Med endringer i landbruk, næringsvirksomhet og friluftsliv kommer nye utfordringer med å bevare landskapet. Beitemark og engvegetasjon krever kontinuerlig oppfølging og bruk. Både intensivert og ekstensivert drift av jordbruksarealene kan i ytterste konsekvens true kvalitetene i landskapet. God tilpasning av bygninger tilknyttet moderne landbruk er viktig. Manglende vedlikehold og skjøtsel samt skader er en trussel mot enkeltelementer som beriker landskapet, som steingjerder, trerekker, alléer og bygninger.

Hovedbygningen på Alby er en representant for de verdifulle bygningene som ble bygget på lystgårdene og som fortsatt preger landskapet.
Foto: Mette Eggen, Riksantikvaren.

Søndre Jeløy

Avgrensning av området

VÆRNE KLOSTER-OMRÅDET

Herregårdslandskap

Beliggenhet

Rygge kommune. Størrelse: 31 km². Landskapet omfatter jordbruksområdene omkring herregården Værne kloster og Rygge middelalderkirke, samt deler av Raet. Området avgrenses av Oslofjorden i vest, Vansjø i nord og større skogkledd koller mot Larkollen i sør. Grensen mot øst er satt der området endrer karakter til et mer storskala moderne jordbrukslandskap. Området dekkes av landskapsregionene 2) Oslofjorden og 3) Leirjordsbygdene på Østlandet.

Beskrivelse

Landskapet inneholder et bredt spenn av kulturminner. Her finnes steinalderboplasser, svært mange gravfelt, klosterruin, herregårdene Værne kloster og Evje, andre storgårder, det private gravstedet Amtmandens grav, mange steingjerder med mer. Johannitterklosteret fra slutten av 1100-tallet var det eneste av sitt slag i landet. Landskapet som strekker seg fra fjorden og opp til Raet, er svært frodig med mindre lunder med edellauvskog, alléer og store frittstående eiketrær. Pilegrimsleden er etablert gjennom landskapet. E6 ved Dilling er et av de få gjenværende åpne landskapsrommene langs E6 gjennom Råde-Rygge-Moss. Store deler av landskapet er vernet som landskapsvernområde fra 2013.

Landskapskarakter

Landskapet er et frodig og mangfoldig herregårdslandskap med lang kontinuitet i bosetting og jordbruksdrift. Med sitt store antall kulturminner fra et langt tidsrom og et kulturlandskap med et tilnærmet kontinentalt preg, framstår landskapet omkring Værne kloster og Rygge middelalderkirke med tydelig historisk karakter og dybde.

Nasjonal interesse

Østfold betegnes som herregårdenes fylke. Området er en viktig representant for herregårdslandskapene i Norge. Mens de fleste jordbrukslandskap på flatbygdene på Østlandet i dag er preget av moderne drift, har dette området bevart en rekke lunder, trerekker, alléer, store trær og stengjerder som gir landskapet en særlig historisk dybde. Klosterruin, middelalderkirke og et stort antall arkeologiske kulturminner forsterker dette preget.

Sårbarhet og forvaltning

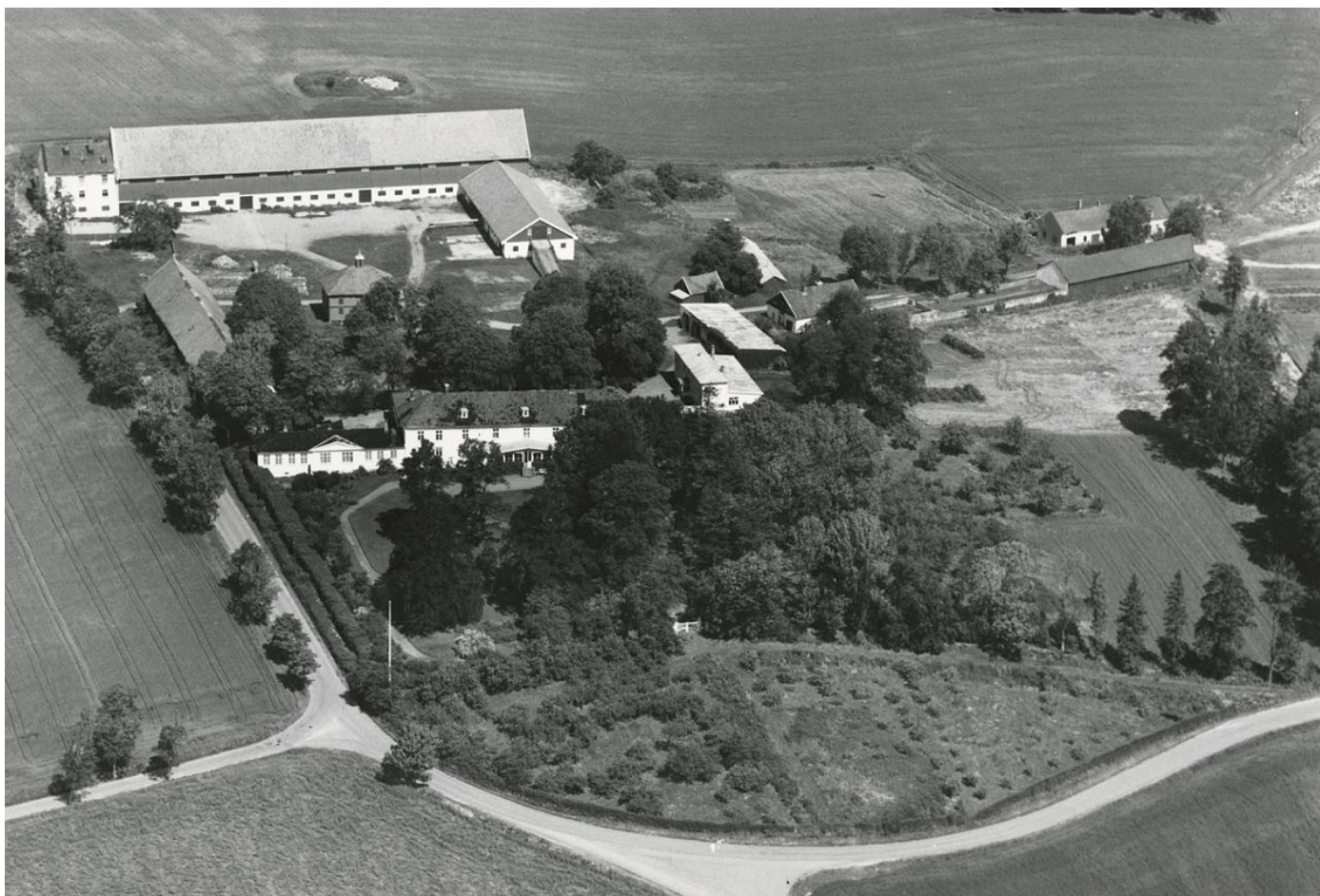
For områdene som ligger utenfor landskapsvernområdet må det legges vekt på å ivareta elementer som bidrar til å framheve landskapets historiske karakter, slik som alléer, trerekker, store enkelttrær, lunder, stengjerder, bekker og gårdstun. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for landskapets karakter. Området omkring Rygge middelalderkirke er spesielt sårbart. Landskapet er generelt sårbart for utbygging av bolig- og næringsområder og ny infrastruktur som kraftlinjer. Det åpne kulturlandskapet på Ra-toppen, ved E6 og mot Vansjø sørøst for Årvollkrysset bør tillegges stor vekt i kommunens arealplanlegging. Dette er pressområder i Moss bys randsone.

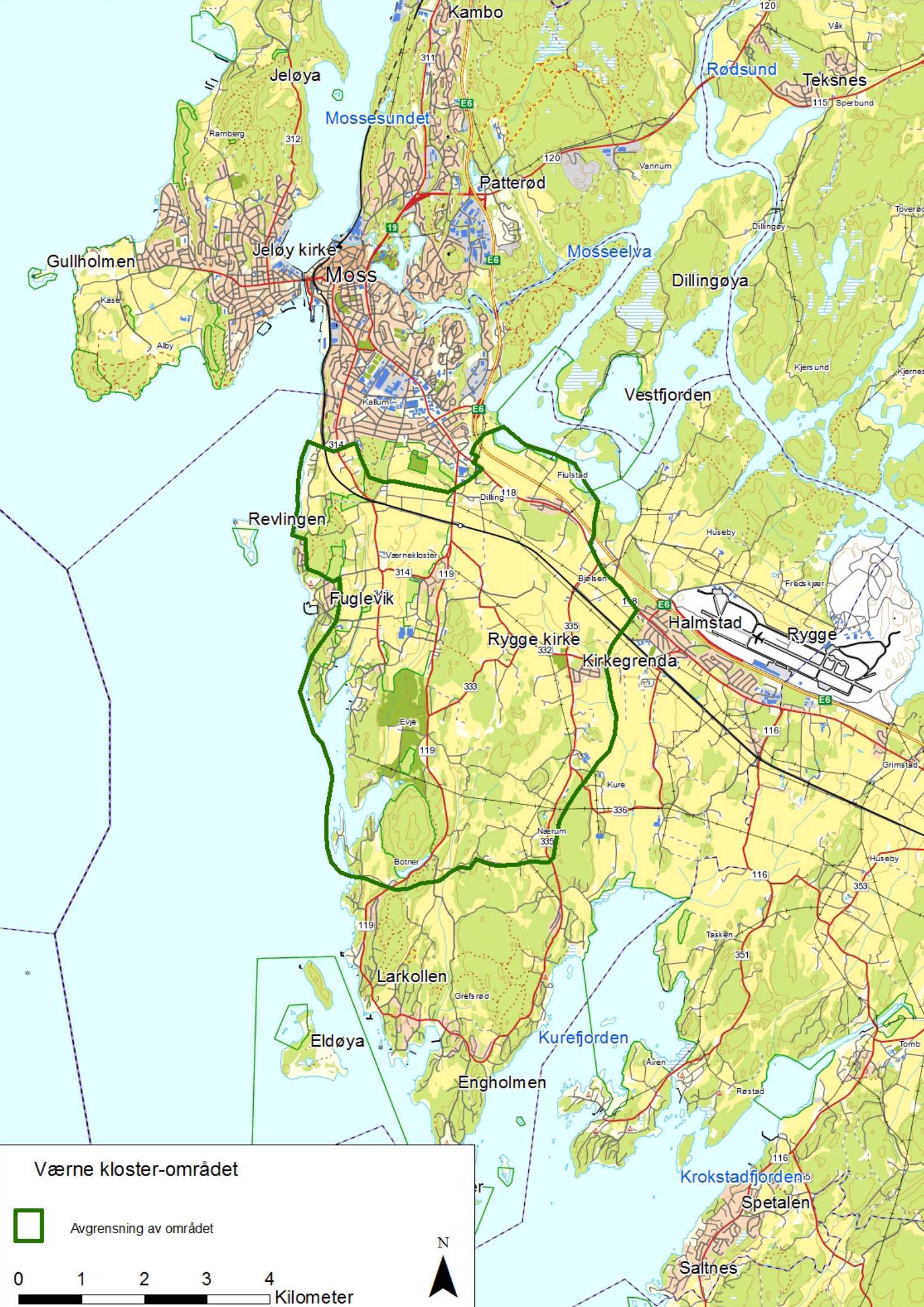
Den historiske dybden i herregårdslandskapet er blant annet knyttet til en stor mengde av det vi kan kalle biologiske kulturminner, som alléer, store trær og lunder. Her Telemarkslunden sør for Værne kloster. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren.

Herregårdsanleggene ligger ofte dominerende i landskapet, her hovedhuset på gårdsanlegget Værne kloster i Rygge kommune. Foto: Dagfinn Rasmussen, Riksantikvaren.

Værne kloster , flyfoto fra 1975. Foto: Utne, Riksantikvaren.

Værne kloster-området

Avgrensning av området

SARPSFOSSEN, BORREGAARD OG HAFSLUND

Industrilandskap

Beliggenhet

Sarpsborg kommune. Areal: 5 km². Landskapet omfatter et område rundt Sarpsfossen, der Raet krysser Glomma. Landskapet omfatter de områdene som har vært, eller er, knyttet til fossen, både aktiv og nedlagt industri med tilhørende miljøer, herregårder og rester av middelalderby. Området ligger i hovedsak mellom Sarpebrua og Sandesundbrua. Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet.

Beskrivelse

Borregaard ble etablert som cellulosefabrikk i 1899 og er en av to store treforedlingsbedrifter som fremdeles er i drift i Østfold. Fra 1860 og framover var Ytre Østfold den viktigste industriregionen i landet. Opplevelsen av virksom industri er et viktig element i dette landskapet, ettersom det meste av annen tradisjonell industri er borte. Landskapet består av Sarpsfossen, restene etter middelalderbyen Borg, herregårdene Borregaard og Hafslund og store industriområder. Stedet har også vært et viktig kommunikasjonsknutepunkt. Herregårdene har godt bevarte bygnings- og parkmiljøer. Hovedbygningen på Hafslund er fredet. Parken er et av de best bevarte barokkanleggene i landet. Kongehøien er fortsatt intakt, som en naturlig høyde vest for selve parken, hvorfra hele 13 kongelige i perioden 1685-1889 har beskuet Sarpsfossen.

De opprinnelige kraftstasjonene ble bygd på 1890-tallet og er blant landets eldste. Borregaard fabrikker har en rekke fine eksempler på funksjonalistisk industriarkitektur. I tilknytning til Borregaard finnes også bevarte arbeiderboliger som Tarris og St. Olavs Vold, og på Hafslundsiden den fredede vokterboligen i jernbanedelet, samt bygningsmiljø på Sarpehaugen. Deler av traséen for landets eldste elektriske jernbane Hafslund-Sundløkka, åpnet 1897, er i dag en del av Glommastien. I Hafslundparken finnes et gravfelt fra jernalder, og på en åkerholme like ved ligger en stor samling helleristningsfelt fra bronsealder.

Landskapskarakter

Landskapet er preget av aktiv industri i stor skala. Industriområdet med mangfoldig bygningsmasse og virksomhet gir landskapet omkring Sarpsfossen en tydelig karakter. Fossen har alltid vært et viktig knutepunkt, og elvegjelet på nedsiden framstår som et markant landskapselement. Industridrifta har lang kontinuitet og fossen er et attraktivt, estetisk opplevelsespunkt.

Nasjonal interesse

Borregaard er et av de få gjenværende store, gamle industriområdene som er i full virksomhet i denne regionen. Til tross for at moderne industri nå dominerer, har fabrikkområdet fremdeles en historisk karakter med mange store teglbygninger. Den nasjonale landskapsinteressen knytter seg i stor grad til at industrihistorien er integrert i

Sarpsfossen er sentrum i et fortsatt levende industrilandskap med stor tidsdybde. Denne type landskap er svært dynamiske, og noe av landskapskarakteren befinner seg i de løpende endringene. Foto: Østfold fylkeskommune.

den levende industrivirksomheten. God industriarkitektur og godt utformede boligområder inngår i landskapet. Restene av middelalderbyen Borg, to herregårder og mange arkeologiske kulturminner viser lang kontinuitet i bruken av landskapet i skjæringspunktet mellom Raet og Glomma.

Sårbarhet og forvaltning

Som en følge av rask utvikling er historisk bygningsmasse og arkitektoniske kvaliteter inne på Borregaards industriområde stadig utsatt for sanering og endring. Reguleringsplaner her bør sikre de viktigste industriminnene og stille krav til god arkitektur også ved oppføring av nye bygninger og anlegg. Bygging av nye veg- og jernbanebruer over Glomma vil kunne endre landskapet omkring Sarpsfossen. Krav til svingradier, breddeutvidelser og lignende vil kunne berøre verneverdig bygningsmasse på begge sider av Glomma. Dyrka mark omkring Hafslund og Borregaard hovedgårder er utsatt for utbyggingspress. Åpenhet rundt herregårdene er viktig for å bevare anleggene i en kontekst.

Historisk bilde av Sarpsfossen, trolig fra 1860-1880. Sammenlignet med dagens industrilandskap viser dette at det langt på vei har skjedd en total utskifting av bygninger og anlegg, men samtidig er det kontinuitet i selve landskapet. Foto: Henry Rosling, Riksantikvaren.

Sarpsfossen, Borregaard og Hafslund

Avgrensning av området

0

1

2

Kilometer

N

OLTIDSVEIEN – SKJEBERGSLETTA

Jordbrukslandskap med arkeologiske kulturminner

Beliggenhet

Fredrikstad og Sarpsborg kommuner. Størrelse: 58 km². Landskapet omfatter jordbruksområdene på begge sider av Fylkesvei 110 fra Begby i vest til Skjeberg stasjonsby i øst, samt slettelandskapet rundt Skjeberg middelalderkirke og deler av Raet. Avgrensningen av landskapet er definert av åssidene som omslutter jordbruksområdene langs den 13 km lange Oldtidsveien. De indre delene av Thorsøkilen (Hunnebunnen), Horneskilen og Skjebergkilen, samt deler av Raet, inngår også i landskapet. Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet.

Beskrivelse

En øst-vest-gående morene, som ligger som et tverrgående landskapselement innerst i de markante kilene Thorsøkilen og Skjebergkilen, har vært viktig for ferdsel, bosetting, dyrking og gravlegging over svært lang tid. De store gravfeltene viser at det var stor aktivitet i området både i bronsealder og jernalder. Kombinasjonen av lettdrevet jord, lune havner og gode kommunikasjonsmuligheter var viktig for bosettingen. Fylkesvei 110 mellom Begby i Borge og Solberg i Skjeberg følger gamle veifar hvor hulveier framtrer tydelig i terrenget, særlig ved Hunn. Velkjente og godt tilrettelagte felt med arkeologiske kulturminner er Begby med helleristninger og gravfelt, Hunn med gravfelt, steinringer, hulvei og bygdeborg, Store Dal med gravfelt, Gunnarstorp med gravfelt og stor gravrøys samt

Hornnes og Solberg med helleristninger. Borge kirke fra 1861 står på et kirkested fra middelalderen og har en sentral posisjon i landskapet. Jordbrukslandskap ved Visur, Borge kirke, Hunn, Ullerøy kirke og Hornnes er viktige for opplevelsene av det historiske landskapet. Sammenhengene mellom kulturminner og landskap er vesentlige, ikke minst knyttet til gravfeltene, gårdstunene, sjøen og beliggenheten innerst i kilene. Området ved Hunnebunnen-Borge kirke var åsted for et større slag mot svenskene i 1660.

I den østre enden munner Oldtidsveien ut i et større sletteområde som omkranser den indre delen av Skjebergkilen. På Skjebergsletta ligger helleristningene fra bronsealder aller tette i Østfold. Beliggenheten har sammenheng med de åpne leirslettene, landskapsrom og tidligere strandlinjer fra en tid hvor Skjebergkilen gikk lenger innover i landskapet. En siktkorridor fra Ratoppen sør for Isesjø til Skjebergkilen med i hovedsak "uberørt" landskap, forteller om naturbetingete landskapsendringer over lang tid. Gårdsnavn som Vik langt inne i landet bidrar til å understreke dette. Både Skjeberg middelalderkirke og den tilliggende prestegården fra 1700-tallet er fredet. Her er det også bevart et særegent hageanlegg.

Landskapskarakter

Landskapet preges av morener og leirsletter, landskapsformer skapt av is og hav, senere beitet av husdyr og dyrket av mennesker. I kombinasjon med lave fjellkoller dannes et landskap med mange større og mindre landskapsrom hvor åpne jorder avgrenses av skogkledde åser. Det store antallet

Skjeberg kirke er fra rundt 1100 og ligger på en høyde over det lavereliggende jordbruksarealet. Kirka styrker landskapets historiske dimensjon og opplevelsesverdier. Foto: Lars Ole Klavestad.

kulturminner viser stor tidsdybde med kontinuerlig bruk fra yngre steinalder til i dag. Gårdsanlegg og gravplasser finnes i stor grad langs ferdslsårene på de langstrakte morenene og nær sjøen, mens et stort antall helleristningsfelt finnes på bergkoller ute på leirslettene.

Nasjonal interesse

Landskapet har Norges største konsentrasjon av helleristninger fra bronsealderen. Det samme området har hatt lang kontinuitet i bosettingen og har en rekke store gravfelt fra bronsealder og jernalder, samt flere kirkesteder fra middelalderen. Landskapet har blitt profilert og tilrettelagt som et av landets viktigste områder med arkeologiske kulturminner siden 1950-tallet, hvilket gjør at mange er bevisste på dette områdets store pedagogiske verdi.

Sårbarhet og forvaltning

Randsonene i dette jordbrukslandskapet er sårbare for spredt utbygging. Fortsatt jordbruksdrift er avgjørende for ivaretagelsen av landskapets karakter. Bebyggelsen og strukturen i gamle gårdstun bør søkes beholdt. De røde enhetslåvene er en utsatt bygningstype, og det er ønskelig med ny bruk og godt, løpende vedlikehold. Nye driftsbygninger bør innpasses godt i eksisterende gårdstun, både med hensyn til arkitektur og plassering. Det er viktig at elementer som underbygger det historiske landskapets karakter ivaretas, for

eksempler trerekker, beitemarker, bekker og utsynspunkter mot fjordarmene. Klare grenser mellom jordbruksområder og forstadsbebyggelse bør settes. Siktkorridor ved Skjeberg middelalderkirke, mellom Raet og Skjebergkilen, er viktig å holde åpen. Raet er sårbart for ny bebyggelse som gjør det vanskelig å oppleve det som et langstrakt landskapselement. Det åpne landskapet er sårbart for nye elementer som kraftlinjer. Middelalderkirkestedene må beholde sin dominerende plass i landskapet. Ved utbedring av Fylkesveg 110 Oldtidsveien bør det legges vekt på god veiestetikk som kan bidra til å forsterke de historiske sammenhengene. Østfold fylkeskommune samarbeider med Fredrikstad og Sarpsborg kommuner om skjøtsel av fire områder med arkeologiske kulturminner, herunder fire helleristningsområder, som er tilrettelagt for publikum.

På Skjebergsetta finnes Østfolds største tetthet av bergkunst fra bronsealder. Her fra Hornesfeltet innerst i Skjebergkilen i Sarpsborg kommune. Oppmalingen av helleristninger er en type formidlingstiltak som ikke lenger brukes. Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren.

Oldtidsveien-Skjebergsletta

Avgrensning av området

0 1 2 3 4 5 6

Kilometer

FREDRIKSTAD FESTNING, GAMLEBYEN OG BYENS MARKER

Festningsby med bymarker

Beliggenhet

Fredrikstad kommune. Areal: 5,3 km². Landskapet omfatter Fredrikstad hovedfestning med forterreng og de åpne markene som var vesentlige for bydannelsen i 1567. Området omfatter det nærmeste slettelandskapet rundt Gamlebyen og festningsanleggene. Området ligger i landskapsregion 3) Leirjordsbygdene på Østlandet.

Beskrivelse

Landskapet omfatter festningsbyen med en helhetlig og godt bevart bebyggelse, samt forterreng med tilhørende åpne bymarker som var viktige for at byen ble anlagt på akkurat dette stedet. Deler av bymarkene er fremdeles intakte og utgjør en viktig del av det kulturhistoriske landskapet. Festningsverk med voller, vanngraver og vollporter er fra 1600-tallet. Arkitektonisk er Gamlebyen en blanding av stilarter med størstedelen av bebyggelsen i empire fra 1800-tallet. Festningsanlegget er bygget med en karakteristisk stjerneform etter nederlandske prinsipper og er unikt i Norge. Det er også den første planlagte byen i Norge, inndelt med kvartaler og et torv i sentrum. Til anlegget hører også det fredete Kongsten fort, som ligger på en høyde utenfor festningsbyen. Disse er forbundet med «Den dekkede vei» som også er konstruert med voller og vollgraver.

Da Borg (Sarpsborg) ble brent av svenskene i 1567, skjedde gjenoppbyggingen på østsiden av Glommas utløp. Her var det store sletteområder som kunne dyrkes og beites. Disse har fått navnet "Byens marker" og var helt vesentlige for bydannelsen. Sammenhengen mellom byen og markene er viktig å bevare. Byen Fredrikstad var opprinnelig mange gårder innenfor vollene, der markene lå like utenfor. Deler av markene ligger fremdeles åpne, men de er sterkt truet av byvekst. På bymarkene ligger også en godt bevart krigskirkegård som ble anlagt i 1789. Den har senere blitt benyttet til gravlegging av engelske, tyske og russiske soldater under 1. og 2. verdenskrig. Sammen med Østre Fredrikstad gravlund fra 1850-tallet er de to kirkegårdene utenfor vollene en viktig del av det historiske miljøet. De åpne slettene nærmest festningen var også viktige leir- og ekserserplasser for forsvaret.

Sør for Gamlebyen ligger både forstaden Vaterland med et godt bevart trehusmiljø og karakteristiske storskala industribygninger i tegl, tilhørende Denofa og oppført 1912-1930. Sammen med Kongsten hageby, anlagt mellom 1918 og 1955, er også disse miljøene del av det historiske landskapet rundt festningen.

Landskapskarakter

Området er et befestet bylandskap med omkringliggende bymarker som var viktige for bydannelsen. De flate leirslettene ved utløpet av Glomma skaper det overordnede landskapet, mens nyere tids bebyggelse, kommunikasjonsårer

Byens marker har vært sentrale i festningsbyen Fredrikstads historie. Her ble det drevet et omfattende jordbruk som sikret mat til befolkningen. Dette fotografiet er fra 1930 og er utlånt av Fylkeskonservatoren i Østfold fylkeskommune.

og landemerker deler det inn og strukturer det. Åpenheten og de nære forbindelsene mellom tettbebyggelse, særlig festningsbyen, og landbruksområder gir landskapet karakter.

Nasjonal interesse

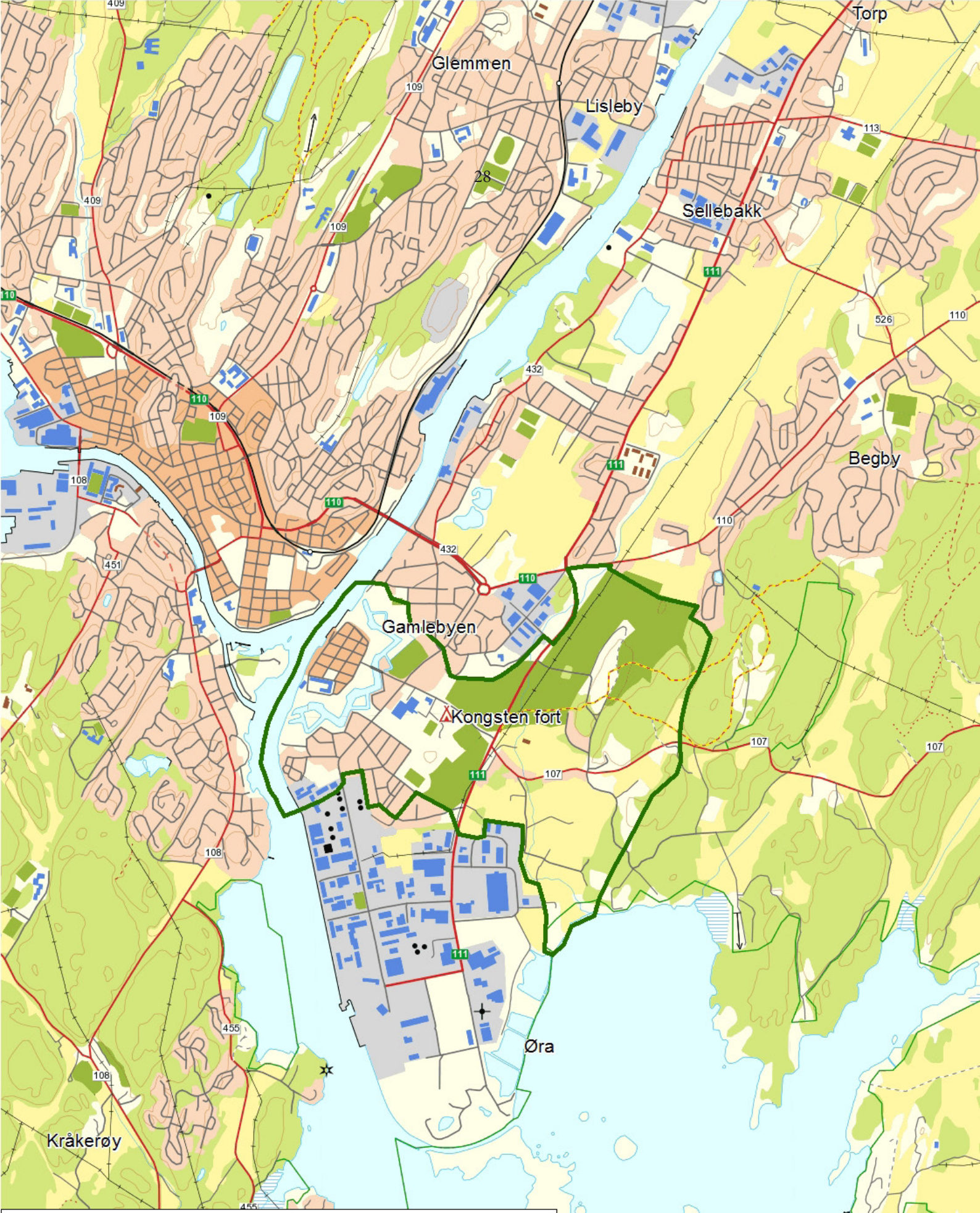
Gamlebyen i Fredrikstad er Nordens eneste bevarte festningsby. Tilgangen på åpne jordbruksmarker var avgjørende for at Borg ble erstattet med en ny by her i 1567. Sammenhengene mellom de mange kulturminnene i dette landskapet, særlig byen og markene rundt, gir landskapet stor verdi. Fredrikstad er én av svært få norske byer hvor vesentlige deler av bymarkene fortsatt er bevart som åpne arealer.

Sårbarhet og forvaltning

De åpne markene omkring Fredrikstad festning er svært sårbare for utbygging. Det er viktig å ta hensyn til de mange kulturhistoriske forbindelsene i dette landskapet, f.eks. mellom Gamlebyen, Kongsten fort, Gansrødbukta, Krigskirkegården og Vaterland. Landskapet er i dag svært nær smertegrensen for hva forterrenget til festningen og bymarken tåler av bebyggelse. Det bør stilles strenge krav til plassering, tilpasning og god arkitektur. Den visuelle forbindelsen mellom Kongsten fort og fjorden/«Svenskelandet» bør opprettholdes. Gamlebyen, Kongsten fort og Vaterland inngår alle i Riksantikvarens NB!-register. Av kulturhistoriske hensyn er det viktig å forvalte disse bymiljøene i en større landskapssammenheng.

Kongsten er et lite festningsanlegg utenfor Gamlebyens murer. "Den dekkede vei" sikret kontakten mellom de to. Bildet er tatt fra Kongsten mot Gamlebyen. Foto: Atle Omland, Riksantikvaren.

Fredrikstad festning, Gamlebyen og Byens marker

Avgrensning av området

IDDEFJORDSFJELLA

Steinhoggerlandskap

Beliggenhet

Halden kommune. Areal: 33,5 km². Landskapet omfatter granittåsene på østsiden av Iddefjorden. Området er avgrenset til de viktigste bruddene, samt de tilhørende grendene. Selve fjorden er også en viktig del av miljøet og landskapet. Området dekkes av landskapsregionene 3) Leirjordsbygdene på Østlandet og 7) Skogtraktene på Østlandet.

Beskrivelse

Dette er et stort steinbruddområde med godt bevarte steinhoggergrender, bygninger, steinbrudd og andre tilhørende kulturminner. Området må sees i sammenheng med steinhoggeriene i Bohuslän, på vestsiden av Iddefjorden. Den grå Iddefjordsgranitten var særdeles godt egnet til uttak og bearbeiding. Selve bruddene ligger i hovedsak i Hovsfjellet sør for Fredriksten festning, ved Ystehede, samt ved Aspedammen, Petersborg, Liholt og Brekke som alle er områder som ligger i den bratte lia sørøst for Iddesletta. Bortsett fra noe stein som ble tatt ut til byggingen av Fredriksten festning tidligere, startet virksomheten i Iddefjordsfjella på 1840-tallet. Det var imidlertid først på midten av 1860-tallet det skjedde en virkelig oppblomstring av industrien, i forbindelse med steinleggingen av Haldens gater. På 1870-tallet etablerte flere steinfirmaer seg i Halden, og på 1880- og 1890-tallet ble det en sterk vekst i denne industrien. Ved Iddefjorden vokste det fram en rekke

steinhoggersamfunn som Hov, Ystehede, Fagerholt, Osdalen, Liholt og Bakke, samt Krokstrand og Hälle på svenskesiden. Beliggenheten ved fjorden gjorde at man lett kunne skipe ut steinproduktene.

Årene 1900-1915 regnes som gullalderen i den norske steinindustrien. På det meste var 2000 steinhoggere i arbeid på norsk side av Iddefjorden like før 1. verdenskrig. Det aller meste av steinen ble eksportert. Under 1. verdenskrig stoppet all eksport opp. I perioden 1920-30 var det igjen gode tider med eksport av granitt, blant annet til eksotiske land som Brasil, Argentina og Cuba. På 1930-tallet ble flere lange veistrekninger i Halden steinlagt som nødsarbeid. Etter 1945 møtte granitten sterk konkurranse fra betong og asfalt, og på 1970-tallet var det slutt i nesten alle bruddene. Det eneste bruddet som fremdeles er i drift er Skriverøya ved Ystehede ved Iddefjorden. Steinhoggersamfunnene skapte en rik flora av foreninger som musikkorps, idrettslag, avholdslosjer, kristne lag og fagforeninger. Bygningsmiljøene besto av formannsboliger, småboliger, arbeiderbrakker, butikker, forsamlingslokaler, tollstasjoner samt ulike former for småhus knyttet til selve uttaksvirksomheten. På grunn av vanskelige tider i Sverige rundt 1870 kom mange svenske steinhoggere hit. De tette båndene til nabolandet var viktige for steinindustrien med tanke på videreføring av kunnskap, språk og tradisjon i steinhoggerfaget.

Østfoldgranitten har vært en viktig ressurs i flere perioder, knyttet både til et nasjonalt og et internasjonalt marked. Restene etter brudd og utskipping er fortsatt til stede i landskapet i stort omfang. Foto: Lars Ole Klavestad.

Landskapskarakter

Landskapet har kuperte granittåser med store steinbrudd. Med sine bratte sider skiller den smale Iddefjorden seg fra de andre fjordene i Østfold. Fjorden var viktig for utskipingen av steinen. På moer og løkker mellom åsene, samt på egnede plasser langs fjorden, finnes det mindre klynger med hus som stammer fra steinhoggertiden. Landskapet har mange spor etter brudd, slagghauger, steinkjørerveier, skinneganger, brygger, smier, spisebrakker, kraner og andre elementer

Nasjonal interesse

Ytre Østfold fra Idd til Råde har vært landets viktigste uttaksområde for granitt. Østfoldgranitten var et svært viktig materiale for oppbyggingen av både norske og utenlandske byer på slutten av 1800-tallet og første halvdel av 1900-tallet. Med sin intensitet og tydelige landskapskarakter representerer Iddefjordsfjella denne virksomheten, som var viktig for industrialiseringen av Norge. Industrien sysselsatte et stort antall mennesker. Til industrivirksomheten er det knyttet en kultur som innbefatter særegne bygningsmiljøer, foreninger, tradisjon, språk og teknikk. Iddefjordsgranitten har blitt benyttet til en rekke monumenter og bygninger. Blant annet ble råblokk til Gustav Vigeland's skulptur «Monolitten» tatt ut i Hovsfellet i 1926.

Sårbarhet og forvaltning

I kommuneplanens arealdel er mesteparten av området avsatt til LNF-formål, formål for bebyggelse og anlegg samt fritidsbebyggelse i mindre soner med eksisterende bebyggelse. Steinbruddsområdene har i dag ingen hensynssone og de er heller ikke underlagt noen form for vern.

Selve bruddene er lite truet som kulturminner, men det er viktig at bygningsmiljøene som knytter seg til steinhoggervirksomheten, ivaretas. Ved nye byggetiltak må det tas spesielt hensyn til elementene som representerer steinindustrien. Ved en eventuell framføring av nye veier bør steinhoggerveienes skala og estetikk ivaretas. Mindre, ubebodde bygninger som smier, spisehytter o.l. bør i den grad det er mulig tas vare på og settes i stand. Det bør forhindres at viktige og eksponerte brudd benyttes til massedeponier e.l.

Innover Iddefjorden. Foto: Lars Ole Klavestad.

Iddefjordsfjella

Avgrensning av området

0 2 4
Kilometer

ØSTRE ØYER, HVALER

Kystkultur- og ferielandskap

Beliggenhet

Hvaler kommune. Areal: 31 km² inkludert sjøareal. Landskapet ligger ytterst i skjærgården og omfatter de østre øyene. Området ligger i landskapsregion 1) Skagerrakkysten.

Beskrivelse

Landskapet omfatter de østre Hvaler-øyene – Nordre og Søndre Sandøy, Herføl og Lauer samt en rekke mindre holmer. Her er det fremdeles fritt for biltrafikk. Øyene har karakteristisk småskala kulturlandskap og kystbebyggelse med tilhørende hager, sjøbuer og andre historiske elementer. Ved Gravningssund mellom Nordre og Søndre Sandøy oppsto den eldste fritidsbebyggelsen på Hvaler på slutten av 1870-tallet. Her finnes også salterier, sjøbuer, karakteristiske brygger og tollsted.

Landskapet er kjerneområde for Hvaler-tuftene. Disse er spor etter sesongmessig bosetting knyttet til fiske, og dateres til middelalderen. På Hvaler finnes det over 300 av dem, fordelt på minst 65 lokaliteter. På Herføl ligger flere store bronsealderroyser, blant annet fylkets største røys Herfølsåta. Øyene har vært viktige ferieområder for folk fra Halden,

Fredrikstad og Oslo fra 1870-tallet og er det fremdeles. Fritidskulturen er således en viktig del av kulturhistorien på øyene. Mange av de gamle strandsitterplassene og bolighusene fungerer i dag som ferieboliger.

Landskapskarakter

Området er et bilfritt skjærgårdslandskap der fiske og småskala jordbruk, men også rekreasjon har lang kontinuitet. Godt bevarte klynger med bebyggelse, sjøbumiljøer og småbruk, samt at veiene ikke er dimensjonert for biler, gir landskapet et førmoderne preg. Beliggenheten ytterst i havgapet gir landskapet og vegetasjonen en egen karakter. Store bronsealderroyser har fungert som både gravplasser og sjømerker, synlige på lang avstand, og de mange Hvaler-tuftene representerer et særpreget element i landskapet.

Nasjonal interesse

Området representerer kystkulturlandskapet ved Oslofjorden på en god måte, særlig fordi dette er et landskap som ikke er tilrettelagt på bilenes premisser. Et stort antall tufter etter svært gammelt sesongfiske, strandsitterplasser og småbruk viser lang kontinuitet i bosetting og bruk av skjærgården. Øyene var et av landets tidligste og viktigste områder for fritidsbebyggelse, er fremdeles et viktig rekreasjons- og fritidsområde og inngår blant landets mest kjente «ferieparadis».

Hvaler har en lang historie knyttet til fritidsbebyggelse i tillegg til den tradisjonelle bebyggelsen knyttet til jordbruk, fiske og sjøfart. Bildet er fra Herføl, den sørligste av de østre øyer. Foto: Atle Omland, Riksantikvaren.

Sårbarhet og forvaltning

Miljøene som omfatter eldre kystbebyggelse, særlig Gravingssund, Lauer og Herføl, er sårbare for ny bebyggelse og forutsetter god tilpasning. Det er viktig at skalaen ivaretas i bebyggelse, veier med mer. Elementer som underbygger landskapets historiske karakter må søkes ivaretatt, slik som sjøbuer, gjerdestolper av granitt, brønnhus, frukttrær, pålebrygger med mer. Hvalertuftene er sårbare for hyttebygging og graving i grunnen. Landskapet bør ikke åpnes for biltrafikk til fritidsformål.

Herfølsåta er Østfolds største gravrøys fra bronsealder og et landemerke og utsiktspunkt i det sørøstre hjørnet av Hvaler-øyene. Foto: Atle Omland, Riksantikvaren.

Østre øyer, Hvaler

 Avgrensning av området

0 1 000 2 000 3 000 4 000 5 000
Meter

Sjøbu i Gravningssund, sundet mellom Nordre og Søndre Sandøy. Foto: Lars Ole Klavestad.

Disse to fotografiene av Kongsten fra ulike epoker viser hvor omfattende endringer som har skjedd, fra et bart og åpent festningslandskap rundt 1900 til vår tid der Kongsten langt på vei er omringet av boligområder og sportsanlegg. I tillegg er det kommet til en omfattende vegetasjon i form av høye trær. Likevel finner vi fortsatt tydelig strukturen i det gamle festningslandskapet og kontakten mellom Gamlebyen og Kongsten, ikke minst der "Den dekkede vei" markerer sammenheng.
Foto: H. F. Werenskiold og Atle Omdal, Riksantikvaren.

Fra alléen til Værne kloster en tidlig og forblåst vårdag. Foto: Raghild Hoel, Riksantikvaren.

Besøksadresse: Dronningensgate 13, 0152 Oslo

Postadresse: Riksantikvaren, Direktoratet for kulturminneforvaltning, Postboks 8196 Dep. N-0034 Oslo

Telefon: (+47) 22 94 04 00. E-post: postmottak@ra.no